

Деякі питання застосування інституційного методу
в дослідженні проблеми
«глава держави в українському державотворенні»

В. Годованець

радник Голови Конституційного Суду України,
кандидат історичних наук, професор,
заслужений юрист України

О. Житник

науковий консультант судді Конституційного Суду України,
здобувач відділу історико-правових досліджень
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького

У статті розкриваються можливості використання інституційного методу у дослідженні політико-правових інститутів, зокрема інституту глави держави, в історичному контексті державотворення в Україні.

Ключові слова: інституційний метод, інститут глави держави, інститут президента, інститут президентства, президентура.

Постановка проблеми. Проблема інституціоналізації державної влади є однією з найважливіших у процесі державотворення будь-якої країни. Не є винятком і Україна, яка, здобувши незалежність, почала будувати власні державні органи, насамперед вищої ланки. За відсутності досвіду, під впливом певних суб'єктивних факторів найбільш суперечливо відбувався процес становлення інституту глави держави. Оскільки з кожними новими виборами президента в Україні виникає все більше проблемних питань щодо цього інституту, їх вирішення є одним із найважливіших наукових та практичних завдань сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що інститут глави держави є предметом наукових розробок переважно в політологічній та конституційно-правовій науці. У цьому сенсі варта уваги праця білоруської дослідниці С. Паречіної «Інститут президентства: історія і сучасність»¹, в якій узагальнено історичний досвід побудови інституту президента у світовому масштабі та вміщено важливі для розуміння його сутності теоретико-методологічні положення. Різні аспекти цієї проблеми досліджувалися й українськими вченими. В останніх публікаціях деяких з них розглядається роль президента в системі державної влади України та перспективи її розвитку (В. Шатіло², В. Мельниченко³), містяться результати порівняльного аналізу інституту президента в Україні з подібними інститутами за-

¹ Паречина С. Г. Інститут президентства: історія і сучасність / С. Г. Паречина / Под общ. ред. Е. В. Матусевича. — Мн., 2003. — 163 с.

² Шатіло В. А. Інститут президентства в системі державної влади України. — К., 2004. — 159 с.

³ Мельниченко В. Інститут президента в Україні: стан та перспективи розвитку // Право України. — 2009. — № 12. — С. 18–29.

рубіжних країн: Росії, США, Франції (О. Волощук¹, В. Шамраєва²). Зазначені автори доводять, що формування інституту глави держави в Україні здійснювалося не без впливу зарубіжного досвіду. Погоджуючись з О. Волощук, яка зазначає, що запозичення цього досвіду «не повинно відбуватися механічно й бездумно, адже не можна сліпо копіювати конституційні надбання інших країн без урахування історичних умов, у яких вони розвивалися...»³, зазначимо, що українському досвіду формування інституту глави держави здебільшого притаманні національні ідеї, що є конче необхідним у процесі побудови інститутів влади. Розв'язання цієї важливої наукової проблеми не тільки стосовно інституту президента, а й стосовно інституту глави держави в цілому розпочато В. Бараєвим та Г. Кривчиком. У статті «Інститут глави держави: українська традиція та сьогодення»⁴ вони на концептуальному рівні виклали своє бачення процесів виникнення, становлення та розвитку інституту глави держави в Україні.

З огляду на те, що ця проблема заслуговує на більш глибоке вивчення, ми обрали предметом свого дослідження інститут глави держави в українському державотворенні ХХ століття. Реальне відображення державно-правової дійсності в такому контексті неможливе без правильно обраної методології дослідження, яка у цьому випадку передбачає використання цілої системи методів пізнання (філософських, загальнонаукових, спеціальних), але ключовим є інституційний метод.

З огляду на наведене, метою статті є визначення за допомогою інституційного методу тих засад, на яких будуватиметься процес пізнання інституту глави держави в контексті українського державотворення минулого століття.

Інституційний метод має особливе значення для дослідження обраної теми, оскільки сприяє пізнанню форм державної й правової організації у вигляді відповідних соціальних інститутів, тобто стійких комплексів формальних і неформальних правил, принципів, норм, настанов, що регулюють різні сфери людської діяльності і організують їх у певну соціальну систему. Глава держави як один із таких інститутів є предметом вивчення різних галузей суспільних наук, які мають власні підходи до самого поняття «глава держави», а отже, і різні акценти у його змістовній характеристиці⁵. Ми враховуємо те, що змістовно інститут глави держави є інтеграційним соціальним інститутом, що містить три складові: соціальна (система суб'єктних відносин), політична (державна владна установа) і правова (система юридичних норм). У першому випадку інститут глави держави є предме-

¹ *Волощук О. Т.* Інститут Президента у Франції, Росії та Україні: конституційні норми і політична практика. — Чернівці, 2009. — 260 с.

² *Шамраєва В.* Теоретичні проблеми інституту президентства в Україні та США (порівняльний аналіз) // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. — 2008. — № 3. — С. 210–218.

³ *Волощук О. Т.* Поняття й особливості інституту президента й особливості інституту як форми глави держави в зарубіжних країнах / О. Т. Волощук // Проблеми законності. — 2009. — № 104. — С. 271–280.

⁴ *Бараєв В., Кривчик Г.* // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. / редкол.: С. М. Серьогін (голов. ред.) та ін. — 2008. — Вип. 1 (31). — С. 10–20.

⁵ *Хутинаєв И. Д.* Інститут президента и проблемы формы государства / И. Д. Хутинаев. — М., 1994. — С. 13.

том дослідження соціології, яка вивчає інститут глави держави крізь призму умов і причини його виникнення, його соціальної опори і впливу на суспільний розвиток, у другому — політології, яка досліджує фактичне становище глави держави з урахуванням розстановки політичних сил у суспільстві, його партійної належності, політичних поглядів, у третьому — юриспруденції, яка вивчає сукупність певних правових приписів, що регламентують «державне життя» глави держави.

На відміну від «інституту парламенту», стосовно якого в юридичній літературі досягнуто певне уніфіковане розуміння, про «інститут глави держави» сказати цього не можна. Ні в теорії держави і права, ні в конституційному праві, ні в нормативно-правових актах, ні в сучасній політичній практиці не склалося загальноприйнятого поняття «глава держави». Генеза його зумовлена появою органічної теорії держави, яка розглядала державний механізм як певний суспільний організм, складові якого виступають подібно до фізичного організму і виконують певні функції. З погляду прихильників органічної теорії глава держави (на той час монарх) має виконувати в державному механізмі функції, аналогічні функціям голови в людському організмі: аналізувати події та явища, що відбуваються в навколишньому середовищі, приймати вольові рішення і доводити їх до виконавчих органів. Ця теорія, отримавши логічне завершення наприкінці XVIII століття, набула широкого поширення й визнання в умовах «освіченого абсолютизму», і, дійсно, певний час відображала існуючу політико-правову реальність.

Подальший розвиток інституту глави держави призвів до проблем з його понятійною ідентифікацією. На відміну, наприклад, від парламенту, що в усіх країнах світу визнається як на рівні доктрини, так і законодавства вищим представницьким і законодавчим органом, визначити місце та роль глави держави у сучасному світі та понятійно його відобразити досить важко. Це зумовлено тим, що місце, яке глава держави посідає в державній ієрархії, функції, які він виконує, правовий та фактичний його статус у різних країнах суттєво різняться. Зокрема, в одному випадку «глава держави» визначається як вища державна посадова особа, верховний представник держави, який поставлений над існуючою тріадою (законодавчою, виконавчою, судовою) влади, у другому — як синонім поняття «глава виконавчої влади», у третьому — як конституційний орган і водночас як вища посадова особа держави, що представляє державу в країні та за її межами і є символом державності народу.

Єдиним для інституту глави держави в усі історичні епохи, на нашу думку, є його асоціація з вищим державним органом, що представляє державу зовні. Отже, інститут глави держави — це певна владна структура, яка в державному механізмі виконує окремі управлінські функції, що ідентифікують державу в міжнародних відносинах.

Оскільки будь-який вид соціального інституту є структурою, елементи якої об'єднуються в певну систему, то комплексно розкриваючи суть інституту глави держави, не можна обійтися без допомоги структурного методу.

На основі структурного методу можемо визначити таку сукупність елементів інституту глави держави:

1. Соціальне призначення державного органу «глава держави», виражене в меті та завданнях.

2. Порядок формування, термін перебування на посту, процедура прийняття рішень, відповідальність.

3. Внутрішня організація, сукупність структурних підрозділів, що забезпечують виконання функцій глави держави.

4. Місце і роль інституту глави держави у взаємозв'язку з іншими вищими органами держави.

5. Наявність специфічних соціальних норм та приписів, що регулюють поведінку відповідних суб'єктів у межах соціального інституту.

Таким чином, інститут глави держави як вид соціального інституту можна розглядати як врегульовану відповідними соціальними нормами систему взаємозалежних і взаємодоповнюючих субінститутів, які визначають соціальне призначення глави держави як одного з вищих державних органів, його внутрішню організацію, порядок формування, термін дії, процедуру прийняття рішень та міру відповідальності за них, місце та роль інституту глави держави в системі елементів державного механізму, насамперед форми державного правління.

На всіх етапах державно організованого суспільства інститут глави держави регулювався відповідними соціальними нормами: спочатку це були релігійні та моральні норми, вироблені ним політичні звичаї тощо. На певному етапі організаційні та функціональні питання інституту глави держави регулюються правовими нормами. Оскільки за останні два століття в системі соціальних норм, що регулюють усі сторони «буття» цього інституту, переважають правові норми, то в системі вони і становлять «правовий інститут глави держави». У політико-правовій літературі часто поняття «правовий інститут глави держави» ототожнюють з поняттям «правовий статус глави держави», що не зовсім правильно. Адже перше поняття за своїм нормативним змістом ширше від другого, «правовий статус глави держави» — це субінститут «правового інституту глави держави», який через закріплену в юридичних нормах компетенцію глави держави визначає його права та обов'язки.

В організаційному відношенні інститут глави держави має нібито два рівні: перший (вищий) — це орган, що уособлює весь інститут глави держави, другий рівень — система допоміжних органів та установ, які також є його структурними елементами.

За порядком формування, терміном дії, організаційною структурою, способом прийняття рішень та рівнем відповідальності інститут глави держави поділяється на два типи: одноосібний і колегіальний.

Колегіальний інститут глави держави — це політико-правовий інститут, що складається з кількох суб'єктів, які приймають відповідне управлінське рішення колегіально (в монархії це, наприклад, Регентська рада; в республіці — директорія у Франції (1794–1799 роки), президія Рад народних депутатів у соціалістичних республіках, Федеральна Рада в сучасній Швейцарії тощо).

Одноосібним типом інституту глави держави вважається політико-правовий інститут, представлений однією посадовою особою, яка приймає відповідне управлінське рішення одноосібно. Його генеза глибоко пов'язана з феодалізмом, стародавніми часами і навіть додержавним періодом, коли суспільством керував вождь, лідер, найавторитетніша особа. З виникненням та розвитком буржуазної

держави інститут глави держави зазнає значних змін. Якщо в Середньовіччі та в більш ранні часи главою держави найчастіше виступав монарх (фараон, раджа, цар, король, імператор тощо), то саме з виникненням демократичних тенденцій у суспільстві, ідеї поділу влади, народного суверенітету з'являється інститут обраного глави держави — президента. Уперше він був запроваджений у США, згодом — у деяких латиноамериканських країнах, і тільки потім у Європі, де посада президента як глави держави стала загальним явищем після Першої світової війни.

Після Другої світової війни, коли кількість держав з обраним главою держави нараховує близько третини від загальної кількості країн світу, посада президента, можна сказати, стає всесвітнім явищем. Обрання глави держави безпосередньо або опосередковано народом, чітко встановлений перелік повноважень і термін обіймання посади (від 3 до 7 років) робить цей інститут значним досягненням у демократизації суспільства з початку його виникнення¹.

Оскільки в період державотворення (XX–XXI століття) Україна розвивалась у республіканських межах, то інститутом глави держави виступав «інститут президента». Незважаючи на те, що останньому присвячено чимало публікацій, не вирішеними залишаються деякі питання його понятійного визначення. В юридичній та в політологічній літературі використовуються два поняття: «інститут президента» та «інститут президентства», які зазвичай використовуються як синоніми.

У цьому сенсі ми згодні з твердженнями С. Паречіної² та О. Волощук³ про те, що між цими поняттями є змістовна різниця. На думку С. Паречіної (такої ж думки дотримується і В. Шатіло⁴), правовий інститут має позначатись як «інститут президентства». «Використання другого терміна («інститут президента»), — вважає автор, — не зовсім правомірне, оскільки, по-перше, є відступом від загальноприйнятої наукової термінології, а по-друге, не повною мірою відображає сутність даного інституту. Президентство включає не лише Президента як вищу посадову особу в державі, а й конституційні норми, які регулюють функціонування президентської влади; прецеденти, що виникли в результаті конституційної практики; реальний обсяг повноважень, що склався в результаті співвідношення політичних сил в державі; структурні підрозділи (адміністрацію)»⁵. О. Волощук, навпаки, вважає, що для позначення правового інституту слід використовувати

¹ Бостан С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики : Моногр. / С. К. Бостан. — Запоріжжя, 2005. — С. 131–132.

² Паречина С. Г. Інститут президентства: історія і сучасність / С. Г. Паречина / Под общ. ред. Е. В. Матусевича. — Мн., 2003. — С. 10.

³ Волощук О. Т. Поняття й особливості інституту президента й особливості інституту як форми глави держави в зарубіжних країнах / О. Т. Волощук // Проблеми законності. — 2009. — № 104. — С. 347.

⁴ Шатіло В. А. Теоретичні проблеми інституту президентства в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец.: 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право / В. А. Шатіло; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2005. — С. 12 // [http://www.nbuv.gov.ua/_scripts/wwwi32.exe/\[in=_scripts/ep.in\]h](http://www.nbuv.gov.ua/_scripts/wwwi32.exe/[in=_scripts/ep.in]h)

⁵ Паречина С. Г. Інститут президентства: історія і сучасність / С. Г. Паречина / Под общ. ред. Е. В. Матусевича. — Мн., 2003. — С. 10.

словосполучення «інститут президента»¹, оскільки поняття «інститут президентства» має дещо інший відтінок: він враховує персоніфіковану специфіку того чи іншого періоду, тобто діяльність на цьому посту певної особи протягом певного часу² (наприклад, президентство Ф. Міттерана, президентство Ф. Рузвельта, президентство Л. Кравчука тощо). Ми вважаємо, що позиція О. Волощук є логічною і більш обґрунтованою, хоча, для запобігання подальшій плутанині, коли цілий інститут ототожнюється з однією посадовою особою, було б доцільно інститут президента позначити як «президентура».

Напрямом дослідження у сфері повноважень глави держави, а саме особливостей нормативно-правового змісту виданих ним актів, є, зокрема, виявлення співвідношення притаманних цьому інституту ознак меж управлінської діяльності. Ця залежність органічно розкривається на прикладі порівняння конституційно-правового статусу Президента України, визначеного положеннями Конституційного Договору «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування на період до прийняття нової Конституції України»³, Конституції України від 28 червня 1996 року⁴, а також після внесення змін у 2004 році до тексту останньої⁵. Низка ключових положень зазначеного Договору вказує на те, що форма правління Української держави «впритул» наблизилася до президентської республіки. Президент України, яким згідно зі статтею 20 Конституційного Договору міг бути громадянин у віці від 35 до 65 років (обмежень граничного віку раніше не було), визнавався главою держави і главою державної виконавчої влади України, який здійснює цю владу через очолювані ним Уряд — Кабінет Міністрів України та систему центральних і місцевих органів державної виконавчої влади (стаття 19).

На відміну від конституційно-правового статусу глави держави, встановленого Конституцією 1996 року до внесення змін до її тексту, положення Конституції України в редакції Закону «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV значно зменшили вплив Президента України на Кабінет Міністрів України та органи виконавчої влади. Як приклад можна навести те, що глава держави не міг одноосібно, на свій розсуд пропонувати Верховній Раді України кандидатуру Прем'єр-міністра України. Президент України подавав до Верховної Ради його кандидатуру тільки на основі пропозицій коаліції депутатських фракцій (або ж фракції), що мали більшість у парламенті. Призначений Прем'єр-міністр України подавав для затвердження (призначення) Верховній Раді України інших членів Кабінету Міністрів України, за винятком

¹ Волощук О. Т. Поняття й особливості інституту президента й особливості інституту як форми глави держави в зарубіжних країнах / О. Т. Волощук // Проблеми законності. — 2009. — № 104. — С. 280.

² Там само. — С. 280.

³ Конституційний Договір «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування на період до прийняття нової Конституції України» від 8 червня 1995 року // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 18. — Ст. 133.

⁴ Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 3. — Ст. 141.

⁵ Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 2. — Ст. 44.

Міністра оборони України та Міністра закордонних справ України. Отже, якщо за змістом Конституції України 1996 року акти Президента України стосувалися кадрових призначень усіх членів уряду і тим самим декларувався принцип управління у виконавчій сфері державної влади, то після внесених змін до тексту Конституції України подання главою держави для призначення Верховній Раді України тільки кандидатури Міністра оборони України та Міністра закордонних справ України закріплювали певні управлінські функції.

Висновки. Підсумовуючи викладене, ми дійшли таких висновків:

1) предметом дослідження має бути інститут глави держави як регульована відповідними соціальними, насамперед юридичними, нормами система взаємозалежних і взаємодоповнюючих субінститутів, що визначають соціальне призначення глави держави як одного з вищих державних органів, його внутрішню організацію, порядок формування, термін дії, обсяг прав і обов'язків, процедуру прийняття рішень та міру відповідальності за них, місце і роль інституту глави держави в системі вищих органів державної влади;

2) поняття «правовий інститут глави держави» не можна ототожнювати з поняттям «правовий статус глави держави», оскільки «інститут глави держави» за своїм нормативним змістом ширший від «правового статусу глави держави»; останній — це субінститут «правового інституту глави держави», який через закріплену в юридичних нормах компетенцію глави держави визначає його права й обов'язки;

3) поняття «інститут президента» та «інститут президентства» мають різне смислове навантаження. Для позначення правового інституту необхідно використовувати поняття «інститут президента», але для запобігання плутанині, коли цей інститут в цілому ототожнюється з однією посадовою особою, доцільніше застосовувати поняття «президентура».

Такими є вироблені на основі інституційного методу теоретико-методологічні засади цього дослідження. Але оскільки «поза історичним контекстом, який поєднує явища і процеси сучасності з тими явищами і процесами, що їм передували, рівно як і з тими, що виникнуть на їх основі в більш чи менш віддаленій перспективі, неможливо пізнати саму цю сучасність»¹, поряд з інституційним методом має бути використаний і метод історичний. Отже, визначення методологічних засад дослідження крізь призму історичних умов та особливостей процесу виникнення й розвитку інституту глави держави в Україні, поступового набуття ним якостей, що характеризують його сутність на сучасному етапі, має стати предметом подальших досліджень у цьому важливому науковому напрямі.

Годованец В. Ф., Житник О. А. Некоторые вопросы применения институционального метода в исследовании проблемы «глава государства в украинском образовании государства». В статье раскрываются возможности использования институционального метода в исследовании политико-правовых институтов, в частности ин-

---

¹ Керимов Д. А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. — 4-е изд. — М., 2008. — С. 111.

ститута главы государства, в историческом контексте образования государства в Украине.

Ключевые слова: институционный метод, институт главы государства, институт президента, институт президентства, президентура.

Hodovanets V., Zhytnyk O. Some issues of application of the institutional method in research of the issue «the head of state in the Ukrainian formation of the state». The article researches the possibilities of application of the institutional method in research of the political and legal institutes, specifically the institute of the head of state, in the historical context of the formation of the state in Ukraine.

Key words: institutional method, institute of the head of state, institute of the president, institute of presidency, presidency.